

⁵ Табор. – 1936. – №28/29. – С.IV–VI.

⁶ Там само. – С.VI.

⁷ Цей орден до Другої світової війни зберігався в музеї при Бібліотеці ім. С.Петлюри, а потім разом з усім її майном був реквізований гітлерівцями та вивезений. Після війни усе потрапило у руки радянських спецслужб і було перевезене до СРСР.

⁸ Тризуб. – 1936. – 14 червня. – С.30–31.

⁹ Табор. – 1938. – №36. – С.34.

¹⁰ Цей документ знаходиться в архіві ОУН, що перебуває у стадії опрацювання й не має відповідних реквізитів.

¹¹ ЦДАВО України. – Ф.5235. – Оп.1. – Спр.1902. – Арк.5.

¹² Там само. – Арк.1–16.

The article reveals one of important episodes from award creation practice of Ukrainian Diaspora, the devise of the sign of State Centre of UNR, Symon Petliura's Christ, provides its description, information about the author of the project, personifies the process of rewarding.

До 175-річчя від дня народження Олександра Лазаревського

В.І.Воронов*

О.М.ЛАЗАРЕВСЬКИЙ ЯК ІСТОРИК ТА АРХЕОГРАФ

Аналізуються наукові праці й археографічні публікації відомого українського історика О.М.Лазаревського. З'ясовуються особливості його підходів до вивчення історії, специфіка творчої лабораторії, характерні ознаки наукової концепції. Встановлюється притаманний історичному стилю історієписання та його методичні орієнтири в археографії.

Олександр Матвійович Лазаревський (1834–1902 рр.), без сумніву, був і залишається непересічною, знаковою постаттю українського історіографічного процесу другої половини XIX – початку XX ст. Професійний історик, автор понад 500 публікацій (у тому числі й декількох досить солідних монографічних досліджень), видавець і редактор багатьох важливих історичних джерел, колекціонер давніх рукописів і стародруків, стараннями якого постала унікальна архівна колекція, що й нині приваблює багатьох сучасних учених, дослідник зі справді енциклопедичними знаннями і справжнім професійним підходом до матеріалу та відповідальністю за будь-яку власну наукову роботу і висновки в ній, О.Лазаревський увійшов в історію, перш за все, як один із кращих серед вітчизняних істориків-спеціалістів із проблем соціально-економічної історії Лівобережної України або ж Гетьманщини у середині XVII–XVIII ст.

Цілком логічно й адекватно ще на початку XX ст. визначний український історик М.Грушевський поставив О.Лазаревського в один ряд із М.Костомаровим та В.Антоновичем, підкресливши, що саме імена цих учених «ясніють в історії цього періода нашої науки – вони надавали їй тон, пробивали перші міни наукових дослідів у минулість України і вказували дороги цілому поколінню робітників». При цьому між ними було багато спільного і водночас відмінне, оскільки кожен із них мав «свою спеціальну сферу в нашій історіографії, свій

* Воронов Віктор Іванович – канд. іст. наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

метод і манеру і свої спеціальні вихідні точки». Спільним у цих істориків, на думку М.Грушевського, було те, що «кождий із них не обмежився самим обробленням готового історичного матеріалу, а в великих масах вносив його сам – того вимагав доконче тодішній стан української історіографії. Спільна була й українофільська призма їх історичного світогляду, де демократичний, народолюбний характер його, спільний всій тодішній стадії культурного розвою української суспільности». Якщо М.Костомаров був «майстер-оповідач», В.Антоновича особливо виділяв його «конструктивний ум» із нахилом «до зведення історичних фактів до можливо простих схем, з неохотою до наративної манери, так сильної у Костомарова», то, за визнанням М.Грушевського, в особі О.Лазаревського «мали ми провідника, можна сказати фанатика, документальности, рівно прихильного і до романтичної оправи історичних фактів, і до теоретичних конструкцій, при тім спеціалізованого знову в совсім відмінній сфері, майже або й зовсім не рушаної його товаришами – Гетьманщині кінця XVII й цілого XVIII в.»¹. Така влучна характеристика своїх колег по цеху М.Грушевським загалом може вважатися цілком адекватною і з позицій сучасних історіографічних підходів і концепцій.

Першу, доволі ґрунтовну наукову оцінку частина наукового доробку О.Лазаревського отримала ще за його життя у численних реферативних оглядах і рецензіях на його праці, які з'явилися друком протягом 1870–1890-х рр.² Загальна оцінка місця вченого і його праць в українській історіографії, як на той час складовій російської імперської історичної науки, була здійснена в некрологах у зв'язку з його смертю³. Вагоме значення в осягненні наукової спадщини О.Лазаревського відіграли тематичні випуски «Українського археографічного збірника» та альманаху «Україна», опубліковані 1927 р. до 25-ї річниці з дня смерті історика, на сторінках яких було розміщено декілька змістовних наукових праць, а також комплекс епістолярій із його власного архіву⁴. У радянській історіографії О.Лазаревському були присвячені змістовна стаття Л.Коваленка та біографічний нарис М.Марченка і Л.Полухіна⁵. Найбільш ретельно біографія і наукова діяльність О.Лазаревського досліджені в низці спеціальних статей та у ґрунтовній монографії відомого українського історика В.Сарбея⁶. Окремі наукові праці вченого аналізувалися в багатьох дослідженнях радянських і сучасних українських істориків, присвячених вивченню проблем історії України доби Гетьманщини. Декількома статтейними публікаціями поповнилася історіографічна традиція, присвячена відомому українському історичному минулому протягом останніх років⁷. На сучасному етапі уявляється нагально необхідним хоча б часткове перевидання доробку О.Лазаревського, який значною мірою не втратив своєї вартості і нині, та публікація спеціальної монографії, яка дала б ґрунтовну новітню оцінку його внеску у вітчизняну історіографію.

Перші власні наукові праці О.Лазаревський опублікував у 19-річному віці, під час навчання у 2-й Санкт-Петербурзькій гімназії, в яку він вступив у лютому 1850 р. Це були невеликі за обсягом замітки й нариси, розміщені на сторінках «Черниговских губернских ведомостей». Молодого дослідника приваблювала практично вся література з історії України. Він її ретельно збирав і досліджував. Закінчивши гімназію, у серпні 1854 р. майбутній історик став студентом історико-філологічного факультету Санкт-Петербурзького університету, де, власне, і визначилася остаточно його подальша доля, як ретельного й прискіпливого дослідника історії України. Розпочав майбутній учений із систематизації та узагальнення наукової літератури, що вилилося у зацікавлення бібліографією, реалізованому у виданні спочатку декількох випусків «Украинской литературной летописи», а потім і досить фундаментального «Указателя источников для изучения Малороссийского края», в якому було подано детальний огляд змісту переважної більшості позицій українознавчої літератури, що

з'явилася друком до того часу⁸. Заняття бібліографією суттєво розширили й збагатили рівень знань О.Лазаревського в галузі історії України, а самі ці публікації були схвально зустрінуті в науковій періодиці і зокрема отримали високу оцінку О.Бодянського.

Уже перша монографія О.Лазаревського «Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783)» (опублікована 1866 і згодом ще раз перевидана 1908 р.)⁹ визначила основну тематичну спрямованість його подальших наукових досліджень. Саме соціальні й економічні відносини між козацькою старшиною і дворянством, з одного боку, та українським селянством, з іншого, – стали ключовою науковою проблемою, яку історик намагався на підставі переважно нових архівних джерел вирішити у своїх працях. Безумовно, інтерес до історії селянства в історика, як і в більшості його сучасників, представників українського дворянства та різночинної інтелігенції, був зумовлений реформою 1861 р., що справила на нього величезне враження. Адже не випадково тоді ще молодий дослідник раптово вирішив покинути наукову роботу в Москві та Петербурзі й перебрався в Україну для того, щоб взяти діяльну участь у втіленні на практиці головних положень аграрної реформи. Разом із тим, повернувшись на Чернігівщину, О.Лазаревський отримав унікальну нагоду поринути у значний за обсягами та глибиною джерельний матеріал, який у той час зберігався у місцевих архівах і тоді ще був практично незатребуваним спеціалістами-істориками. Занурившись у копітку джерелознавчу роботу, молодий історик невдовзі чітко поставив перед собою головну наукову проблему, окреслив хронологічні рамки в її вивченні, намітив основні напрями її дослідження. Сутність цієї проблеми й склали основні аспекти соціально-економічної історії Лівобережної України в другій половині XVII–XVIII ст.

Згадана монографія практично повністю базувалася на джерелах, знайдених ученим в архіві Малоросійської колегії, а також серед матеріалів «Генерального слідства про маєтності (1729 р.)», «Генерального (Румянцевського) опису Малоросії (1765–1769 рр.)», в окремих документах із його власної архівної збірки. Історик також використав рукописні «Записки об усмотренных в Малой России недостатках и нестройствах, о исправлении которых Малороссийской коллегии трактовать должно», складені одним із колишніх «управителів Малоросії» П.Румянцевим-Задунайським, окремі актові джерела про землеволодіння монастирів Чернігівської губернії тощо.

Структура праці «Малороссийские посполитые крестьяне» відрізнялася винятковою чіткістю й продуманістю. Незважаючи на незначний обсяг (понад 100 с.), монографія стала своєрідною відправною точкою для майже всіх пізніших дослідників історії селянства Гетьманщини. У своїй книзі О.Лазаревський на досить переконливих фактичних даних продемонстрував, як уже під час Визвольної війни й особливо після Переяславської ради українське суспільство під тиском низки «внутрішніх соціальних чинників» неухильно почало рухатися в напрямку поділу на дві протилежні за своїми намірами суспільні верстви – з одного боку, козацьку старшину, яка незабаром nobilitувалася в українське дворянство, а з іншого, – залежне селянство, остаточно закріпачене Катериною II у 1783 р. Історик ретельно простежив, як старшина поступово відмежувалася від основної маси народу, протиставила себе йому, намагаючись підкорити собі не лише посполите селянство, а й частину розореного та зубожілого рядового козацтва, захоплюючи і привласнюючи собі колишні вільні (державні й приватні) землі. При цьому головну свою думку О.Лазаревський сформулював уже на перших сторінках власної праці, а далі на підставі конкретних джерел намагався підтвердити її фактами, розкриваючи загальне становище українського селянства протягом розглядуваного періоду. На мій погляд, абсолютно безперечною є теза О.Лазаревського про те, що відповідальність

за повторне введення кріпацтва в Україні (після його тимчасової ліквідації під час Визвольної війни) слід покласти не тільки на російське самодержавство, а частково й на українську козацьку старшину та дворянство, адже насправді при поступовому й невпинному зосередженні в руках останніх всієї повноти військової, адміністративної та судової влади їм було вже «не важко підкорити селян», а самим «перетворитися на панів» (тут і далі переклад з рос. – В.В.)¹⁰.

В аналізованій монографії О.Лазаревський досить чітко з'ясував обставини появи величезних земельних володінь старшини, розкрив методи, за допомогою яких вона неухильно збільшувала свої маєтності. На думку історика (як на мене, цілком слушну й аргументовану), «спочатку земельна власність у Малоросії виникла на праві вільного зайняття земель (займанщини)»¹¹. Навівши низку переконливих документальних свідчень на користь цієї тези, вчений стверджував, що подібні джерела містять практично «повну історію поземельної власності в Малоросії»¹². Ще одним важливим джерелом невпинного зростання старшинсько-дворянського землеволодіння О.Лазаревський цілком слушно вважав гетьманські надання («роздавання маєтностей у держання»), що особливо поширилося з часів гетьманування І.Мазепи¹³.

На переконливому джерельному матеріалі історик також відстежив процес розшарування українського селянства на окремі соціальні верстви. Серед посполитого селянства він виокремив «тяглих», «льозних» та «огородників», давши їм розгорнуту характеристику¹⁴. Чи не найбільшу уваги у даній монографії О.Лазаревський приділив становищу так званих підсусідків, як досить своєрідної верстви у структурі українського селянства Гетьманщини. Підсусідків він вважав «одним із видів малоросійського селянства, які шукали засобів» для того, щоб «звільнитися від панської сваволі»¹⁵.

Досить докладно історик розглянув також основні форми «послушенства» українського селянства розглядуваного періоду, встановив розміри сплачуваних ним податків та виконуваних повинностей. Узагальнивши джерельні дані, він перелічив і стисло охарактеризував найпоширеніші повинності, які тоді виконували селяни: панщина, осінщина, натуральні податки у вигляді сплати певного відсотка від кількості худоби і птахів, овочів і фруктів, продуктів домашнього виробництва, а також так звані куничні гроші, бджолина та тютюнова десятини. Панщина ж, як доводив історик, спираючись на джерела, вже наприкінці XVII – на початку XVIII ст. у Лівобережній Україні досягала двох – трьох днів на тиждень¹⁶.

У монографії О.Лазаревського можна знайти чимало прикладів насильств і здирництва «державців» над своїми підданими. Вони доводять, що іноді навіть особиста свобода практично не захищала посполитих від визиску і знущань із боку козацької старшини. Причому часто нічим у цьому сенсі не поступалися чоловікам і жінки, які володіли землями і залежними селянами, були дружинами когось і представників старшини й від їх імені управляли маєтностями¹⁷. Такі утиски з боку старшини нерідко приводили до заворушень та інших проявів непокори, демонстрованих селянством. Згідно з досить аргументованим і переконливим висновком О.Лазаревського, селяни, яким було нестерпно від «надмірного послушенства», намагалися уникнути його трьома основними способами: 1) переписувалися з поспільства в товариство, тобто із селян у козаки; 2) залишали свої землі та житла й самовільно переходили у слободи, де їм надавалися тимчасові пільги; 3) переходили у стан підсусідків, щоб таким чином хоча б частково позбутися «примусового тягара надмірного послушенства»¹⁸. Дослідник у цілому визнавав, що всі ці способи насправді були ілюзорними. Адже переписатися в козаки було досить складно. Переселення ж селян на слободи з боку старшини було поширеним підступним заходом на шляху до їх подальшого повного закріпачення. У монографії дослідник навів багато фактів про

втечі селян, зазначивши, що із середини XVIII ст. головний потік утікачів спрямовувався у Новоросійський край і Запоріжжя¹⁹. При цьому він також зупинився на описі методів боротьби власників із самовільними селянськими переходами та втечами.

Як відомо, законодавчо кріпосне право на Лівобережній Україні було оформлене указами Катерини II від 10 грудня 1763 р. та 3 травня 1783 р., причому, згідно з останнім законодавчим актом, посполиті на українських землях були остаточно закріпачені. На думку О.Лазаревського, не лише і не стільки політика російського самодержавства щодо України призвела до відновлення кріпацтва. Головну роль у цьому відіграли внутрішні соціально-економічні процеси, які врешті й зумовили крах демократичного устрою, побудованого в ході Визвольної війни: «Захопивши поземельні права в свої руки, старшина потім почала робити спроби відібрати у посполитих права переходу, користуючись яким, селяни могли протидіяти загальному намаганню малоросійських землевласників розширити свій вплив на селян. Таке намагання, не представляючи собою в очах російського закону нічого незвичайного, потроху почало знаходити собі підтримку у цьому законі...»²⁰.

Загалом, аналізована праця – одне з найбільш ґрунтовних досліджень з історії українського селянства і один із кращих здобутків у науковому доробку вченого. Тому цілком виправдано у передмові до другого видання «Малороссийских посполитых крестьян» М.П.Василенко наголосив: «Значення праці О.М.Лазаревського не в одному лише «збільшенні даних», а у значно більшому – у висновках із цих даних, у науковій обґрунтованості цих висновків, у постановці багатьох питань, тісно пов'язаних з історією селянства та в їх посиленому поясненні й при цьому не на підставі лише міркувань, а на основі численних матеріалів вивчених ним». Тому, на думку М.Василенка, праця Лазаревського зовсім не втратила своєї наукової цінності, а провідна ідея автора «Малороссийских посполитых крестьян» повинна бути визнана єдино вірною²¹. На значний вплив, який справила аналізована наукова праця на подальше дослідження соціально-економічної історії України і, насамперед, історії селянства, звернув увагу відомий український радянський учений, спеціаліст із проблем української історіографії та історії XIX – початку XX ст. В.Г.Сарбей, який наголосив, що монографія є «найвище досягнення» О.Лазаревського, оскільки «ні його попередні нечисленні праці, ні його наступна дуже велика наукова продукція не перевершили за досягнутими результатами історичного дослідження «Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.)»²².

Монографія О.Лазаревського не втратила своєї наукової цінності й сьогодні. Обґрунтовані багатьма фактами висновки вченого згодом були підтверджені в багатьох пізніших працях інших дослідників. До головних концептуальних положень книги неодноразово повертався в інших більш пізніх своїх наукових працях і сам О.Лазаревський. Хоч окремі критики творчості вченого і робили йому закиди щодо недосконалості його методу опрацювання джерел, який призводив до того, що більшість праць О.Лазаревського фактично була «напівархеологічними публікаціями», своєрідним нагромадженням «сирого», «неопрацьованого» матеріалу²³, але при оцінці наукових праць істориків XIX ст. слід враховувати тодішній рівень розвитку української історіографії, стан розробленості джерельної бази й опанування вченими наукових методів. Тому, перебуваючи на практично не піднятій ціліні історичної науки, історики тієї епохи не могли працювати у відриві від джерел, вони намагалися масово вводити їх до наукового обігу, поповнювати актуалізовану джерельну базу історичних досліджень. Тому подібні методи опрацювання джерел були фактично вимогою і навіть потребою часу. Водночас праця О.Лазаревського важлива не лише як дослідження, присвячене окремій проблемі, оскільки в ній було порушено декілька науко-

вих питань, що потребували нагального розв'язання, над вирішенням яких згодом працював не лише О.Лазаревський, а й багато інших учених. Саме в «Малороссийских посполитых крестьянах» вперше були порушені питання про роль займанщини у формуванні старшинського землеволодіння в Гетьманщині, проблеми колонізації і поступового заселення південних українських земель, історії заснування окремих слобід, сіл та містечок, шляхів, методів і темпів роздавання вільних земельних маєтностей у приватну власність, виконання залежним селянством Лівобережної України повинностей тощо.

У подальшій своїй науковій роботі О.Лазаревський неодноразово повертався до вивчення історії українського селянства в декількох статтях, замітках, археографічних публікаціях і насамперед, у такій значній праці, як тритомне «Описание Старой Малороссии». Зокрема, наприклад, у циклі статей під загальною назвою «Из истории сёл и селян Левобережной Малороссии» О.Лазаревський навів декілька прикладів того, як козацька старшина привласнювала собі нові маєтності, як вона ставилася до селян, як останні намагалися їй протистояти. Серію складають 5 окремих статей. Однак у цілому вона містить змістовний матеріал із соціально-економічної історії Лівобережної України у XVIII ст.²⁴

Спеціально у своїх працях О.Лазаревський зупинявся також на висвітленні форм соціального протесту селян проти утисків із боку козацької старшини та шляхти. В окремих випадках обурення селян і рядових козаків проти старшинської сваволі переростало у стихійні заворушення і навіть відкриті селянські повстання. Досить докладно ним, зокрема, описане повстання селян у селах Лубенського полку Грицівка, Новаки і Кліщинці. Слід однак наголосити, що загалом для історика ці селянські виступи були не проявами боротьби селянства за свободу, а просто «визначними подіями з історії ставлення державців до селян» або «цікавими епізодами із суспільного життя Старої Малоросії»²⁵. При цьому головною причиною селянських повстань він вважав сваволу та насильства окремих поміщиків щодо селян.

Вивчаючи історію селянства, О.Лазаревський звернув увагу на протистояння між ним і козацькою старшиною, особливо помітне на соціально-економічному підґрунті. Перед ученим постало питання: як же виникла й набула економічної та політичної ваги в українському суспільстві середини XVII–XVIII ст. старшинська верства? Які фактори впливали на її поступове зміцнення? Відповідь на ці та інші питання дослідник спробував дати у декількох нарисах і статтях, спеціально присвячених характеристиці побуту й життя української козацької старшини та дворянства. Інтерес до цієї проблеми помітний уже в ранніх працях історика. Змістовні картини з історії українського суспільства (щоправда, без будь-яких авторських узагальнень і висновків, а лише з наведенням відповідних фактів) можна знайти у розвідках історика «Черты из староукраинского быта. Козак Мигаль» та «Рассказы из истории Левобережной Украины XVIII в. I. Почепские козаки и Меньшиков. II. Украинские сотники»²⁶. Вони мають описовий характер, але натомість містять переконливі факти, знайдені істориком у вірогідних джерелах, які загалом дозволяють відтворити картину соціально-економічного життя в Україні у зазначений період. Більш аналітичний характер мають дослідження О.Лазаревського «Очерки из быта Малороссии XVIII в.» та «Черты быта и нравов XVII–XVIII вв.»²⁷. З одного боку, у них насправді подано своєрідні картини-замальовки з побутової історії України, а з іншого, – тут здійснена досить вдала спроба дослідити історію світської та духовної адміністрації, виявити характерні риси управлінської системи, встановити методи управління, притаманні адміністративним органам доби Гетьманщини.

Слід зазначити, що практично всі джерела, на підставі яких були написані нариси, були знайдені О.Лазаревським в архіві Малоросійської колегії, але історик також використав окремі документи із Чернігівської казенної палати та

архіву Києво-Печерської лаври. Спираючись на такі джерела, він доводив, що істотної відмінності між духівництвом та шляхтою щодо напрямів і засобів здійснення їх соціально-економічної політики не існувало. Ніякі домовленості й офіційні заборони уряду не позбавляли підданих від насилля з боку духовних сановників, а в цілому «безправність у духовній адміністрації була такою ж великою, як і взагалі у військовій, і переважній більшості прихожан неможливо було домогтися задоволення своїх скарг на священників, які зловживали владою»²⁸. Згідно з даними, наведеними істориком, в окремих випадках священники перебували у повній залежності від сотників або інших представників місцевої адміністрації. Тому, залежачи і від духовної, і від військової гілок влади, свої витрати вони змушені були поповнювати поборами з прихожан.

Приватне життя духівництва і, зокрема, ченців, за словами О.Лазаревського, «не обмежувалося постом і молитвою», й особливо добре знали про це селяни, які залишили багато відомостей про їх побут та звички на сторінках численних судових справ. Таку характеристику чернецтву О.Лазаревський дав у нарисі «Черты быта и нравов XVII–XVIII вв.»²⁹. Слід наголосити, що взагалі історик дещо упереджено слідував за наявними в його розпорядженні джерелами, практично не використовуючи нічого, окрім судово-слідчих матеріалів, що й призвело до дещо однобічної характеристики духівництва і ченців як соціальних верств українського суспільства.

Скориставшись подібними за змістом документами з архівів Малоросійської колегії та гетьманської канцелярії, О.Лазаревський написав також нарис про сотників³⁰. У ньому він торкнувся питання адміністративного устрою Гетьманщини. Історик відштовхувався від поширеної на той час в історіографії концепції, що спочатку в Гетьманщині існувало «виборне начало», коли полковники обиралися народом на загальних зборах під певним впливом гетьмана. При цьому часто значну роль відігравали інтриги й постійна боротьба за ці посади. Посади ж сотників займалися тими, кого обирала сама сотня, тому «сотник XVII ст. відчував свою залежність від виборців» і спочатку не смів ставити власні інтереси вище за громадські. Однак за часів гетьманування І.Мазепи все кардинально змінилося, оскільки останній на початку XVIII ст., за словами вченого, остаточно «деморалізував військових урядників»³¹. Із того часу влада сотників значно зміцніла. Після краху задумів І.Мазепи Петро I вирішив звузити право вільного обрання сотників. Згідно з його указом від 1715 р., полковники в Гетьманщині обирали двох кандидатів на сотницький уряд, а потім цар власноручно призначав когось одного із них на цю посаду. При цьому деяких сотників цар призначив особисто і тоді вони вже навіть не підкорялися гетьманській адміністрації.

Далі історик констатував, що після смерті гетьмана Д.Апостола сотники взагалі почали призначатися без будь-якої участі рядових козаків. Протягом 1730–1740-х рр. значним впливом в адміністративній системі Гетьманщини користувався генеральний писар Андрій Безбородько. Саме його діяльність, на думку О.Лазаревського, «сприяла остаточній деморалізації нижчої старшини, яка свої місця отримувала майже винятково з його рук»³². Урешті, за часів гетьманування К.Розумовського «влада сотників отримала ще більшу силу», а саме його урядування було для «Малоросії тяжчим, ніж правління всіх його попередників, хоча, можливо, останній гетьман був кращою людиною серед низки її правителів». Однак, на думку О.Лазаревського, К.Розумовський не вникав у справи адміністрації, тому старшина правила на власний розсуд і розібрала всі вільні села у приватне володіння. Саме за часів К.Розумовського українські селяни були повністю закріпачені, що було згодом законодавчо оформлено указами Катерини II. Укази фактично стали «логічним наслідком того ставлення старшини до народу, яке остаточно установилося за Розумовсько-

го»³³. Загалом же виборність сотничих посад відмінив П.Румянцев-Задунайський.

У цілому важливе значення нарису О.Лазаревського про сотників полягає передусім у вміщенні у ньому фактичних даних (великої кількості). Значна частина джерел, використаних тут дослідником, згодом була втрачена, що значною мірою підвищує археографічну цінність даної праці О.Лазаревського. Натомість слід зазначити, що адекватного загального висновку про роль козацької старшини у соціально-економічному житті Лівобережної України протягом другої половини XVII–XVIII ст. учений не зміг зробити. Він не проаналізував обсягу і функцій влади сотників, не відстежив поступових змін в адміністративному устрої Гетьманщини. Історик лише висунув тезу про те, що зловживання сотників посадовим становищем виникли через занепад виборного начала, але не довів її. Водночас слід визнати, що продовження функціонування цього виборного начала навряд чи могло бути своєрідною панацеєю від зловживань. Ще однією певною невідповідністю аналізованої праці О.Лазаревського є те, що в ній дається дещо спрощена характеристика сутності влади гетьмана, полковника і сотника.

Типові приклади реалізації загальних підходів О.Лазаревського при оцінці ним діяльності гетьманської адміністрації можна знайти в його працях, присвячених окремим гетьманам. Особливо слід виокремити дослідження історика про наказного гетьмана П.Полуботка. О.Лазаревський одним із перших серед вітчизняних учених виступив проти спроб певної ідеалізації особи наказного гетьмана Павла Полуботка, які були характерні для української романтичної історіографії. Серед праць О.Лазаревського важливе місце посідає монографія «Павел Полуботок. Очерк из истории Малороссии XVIII века»³⁴. У ній історик відштовхувався від тези, що в «Історії русів», в узагальнюючих працях Д.Бантіша-Каменського та М.Маркевича і, нарешті, у спеціальній розвідці М.Костомарова гетьман Полуботок, на його думку, був занадто ідеалізований. Уже у передмові до свого дослідження він зазначив: «Подаючи в цьому нарисі нові відомості для історії Полуботка, ми бажаємо сприяти відновленню історичної правди про Полуботка та його час»³⁵. Таким чином, учений претендував на власну інтерпретацію ролі наказного гетьмана в історії України. Монографія завершується висновком про історичне значення діяльності Павла Полуботка. На думку О.Лазаревського, вся діяльність наказного гетьмана була спрямована на захист інтересів передусім козацької старшини, а не всієї України. За його словами, П.Полуботок не залишав без вирішення жодної скарги «державців» на їхніх селян, які відмовлялися від послушенства, і наказував жорстоко карати непокірних посполитих. О.Лазаревський підкреслював, що факти не дозволяють твердити про те, що П.Полуботок намагався захищати народ, оскільки, врешті, він відстоював лише ті старі порядки, які були пов'язані з інтересами його суспільної верстви³⁶. Згідно з глибоким переконанням О.Лазаревського, яке ґрунтувалося на опрацьованих ним джерелах, П.Полуботок зовсім не був «страждальцем» і «мучеником» за ідеї. Він був «честолюбцем», тому за будь-яку ціну намагався домогтися гетьманства, прикриваючи свої справжні домагання ідеєю збереження автономії для України. Причому історик вважав, що народ тоді був далеким від цієї ідеї, оскільки хотів лише стабільності та спокою, а тому цілком підтримував не Полуботка та його прихильників, а Малоросійську колегію³⁷. Звичайно, це була помилкова теза відомого історика, а її хибність згодом була доведена українською історіографією. Та все ж слід підкреслити, що монографія О.Лазаревського про наказного гетьмана стала помітним явищем у науковому житті. Працюючи над нею, історик зібрав унікальний і цінний архівний матеріал, який стосувався не лише життя та діяльності Полуботка, а й багатьох інших аспектів соціально-економічної історії

українських земель у першій чверті XVIII ст. Однак при цьому він дав дещо односторонню оцінку особі П.Полуботка, фактично не виокремивши його серед інших представників козацько-старшинської верхівки і не усвідомивши його справжніх політичних домагань і цілей. Тому висновки відомого історика є дещо поверховими й частково тенденційними. Жодної спеціальної рецензії, яка б містила наукову оцінку монографії О.Лазаревського «Павел Полуботок» не було написано. Водночас це дослідження не втратило своєї наукової цінності і нині. І хоча із загальними висновками історика щодо діяльності П.Полуботка складно погодитися, це не применшує значимості його внеску в українську історіографічну традицію, присвячену наказному гетьману.

Надзвичайно критична загальна оцінка діяльності відповідних управлінських гілок адміністрації та окремих українських гетьманів у системі влади Гетьманщини у працях історика ґрунтувалася переважно на використанні ним судово-слідчих матеріалів, які фактично не дозволяли зробити певні відступи від такого зображення історичних реалій, яке міститься в його працях. Використовуючи подібні джерела, О.Лазаревський протягом 1860–1890-х рр. написав серію генеалогічних нарисів про представників окремих старшинсько-дворянських родів³⁸. Об'єктом його найпильнішої уваги стала лише одна сторона діяльності досліджуваної ним верстви українського суспільства. За глибоким переконанням ученого, старшина переважно переслідувала власні вузько-станові інтереси, всі свої зусилля спрямовуючи на особисте збагачення, абсолютно не переймаючись боротьбою за національну автономію, не турбуючись про культурний розвиток і підвищення економічного потенціалу українських земель³⁹. Незважаючи на певну односторонність загальних висновків О.Лазаревського, його позиція з цього питання справила суттєвий вплив на подальше формування загальноісторичної концепції в Україні, особливо на вивчення соціально-економічної історії другої половини XVII–XVIII ст. вітчизняними істориками у XX ст.

Протягом останніх двадцяти п'яти років життя свою наукову діяльність О.Лазаревський продовжував у декількох напрямках. Він ретельно досліджував архівні матеріали з історії українського селянства, вивчав процес формування великого поміщицького землеволодіння та діяльності козацько-старшинської адміністрації в Гетьманщині. Водночас історик зацікавився історією колонізації України, заснування нових міст, містечок і сіл на території нинішніх Сумщини, Київщини, Чернігівщини, Полтавщини, частково Черкащини й Харківщини. При цьому він послідовно, цілеспрямовано і дуже ретельно вивчаючи архівні джерела, намагався детально відтворити історію заселення лівобережних українських земель протягом XVII–XVIII ст.

Першою за часом появи працею О.Лазаревського, присвяченою цьому питанню, були нариси про села Конотопського повіту, спочатку опубліковані в «Черниговских губернских ведомостях», а потім і окремим виданням⁴⁰. Книга була написана на основі значного джерельного матеріалу як опублікованого, так і архівного. У ній є посилання на п'ятитомне видання «Акты, относящиеся к истории Западной России», на «Книгу посольскую метрики Литовской», різні ревізії, реєстри, окремі актові джерела, знайдені істориком в архіві Малоросійської колегії, Генеральному (Румянцевському) описі Малоросії, «Описі Новгород-Сіверського намісництва» тощо. На початку нарисів О.Лазаревський умістив стислий загальний опис історії колонізації Лівобережної України до середини XVII ст. Він підкреслив, що окремі міста та містечка згадуються ще в актах часів Литовської держави, але ці джерела переконливо свідчать, що загалом кількість населення на той час у Поліссі була досить незначною. У ті часи «Литва, замість того, щоб турбуватися про впорядкування краю після татарського розорення, почала схилати його жителів до католицизму», а це призвело до того, що все Полісся «добровільно підкорилося» великому князю московському і роз'єднало свою долю з

долею степів більше ніж на 100 років (окрім незначної його частини з містами Остер, Любеч та ін.)⁴¹. Найбільш ранніми колонізаторами Лівобережжя, на думку історика, слід вважати князів Глинських. Свій висновок про незначну кількість населення українських степів на початку XVI ст. О.Лазаревський підтвердив джерельними даними. Згідно з ними, на той час територія згодом Полтавської губернії Російської імперії являла собою поля «ялові, тобто пусті» і лише узбережжя Ворскли та Хорола належали задніпровським козакам, складаючи їх «уходи» або місця для промислу «рибою й звіром», а узбережжя Сули і Псла були уходами канівських міщан⁴². Заселення цього «поля», на думку О.Лазаревського, продовжувалося протягом XV–XVIII ст. Від князів Глинських частина цих земель дісталася Байбузам, Келбовським і Проскурам. Згодом на берегах Сули з'явилися маєтності князів Вишневецьких, які невдовзі стали найбільшими землевласниками у цих місцях і «головними колонізаторами південно-східної частини Чернігівської та північно-східної Полтавської губерній»⁴³.

Метою, яку переслідував О.Лазаревський, пишучи нариси, було намагання подати якомога повнішу історію сіл і містечок. Тому нарис про кожне поселення включав не лише історію його заснування, а й відомості про подальшу його долю до середини XIX ст. За його власним зізнанням, він намагався «звертати головну увагу на історичну ситуацію, в якій перебувало населення того чи іншого місця і за якої здійснювало своє історичне життя», використовуючи всі відомі йому факти переважно з архівних джерел. О.Лазаревський підкреслив, що цінувати «такі відомості змушує вже та обставина, що руська сільська історія взагалі дуже бідна або постійно прикривається лише найбільш визначними фактами життя народу»⁴⁴. Отже, сам учений розглядав свої нариси, перш за все, як матеріал з історії колонізації українських земель, цінний для вивчення життя та побуту селянства. Хоч дана праця О.Лазаревського має переважно описовий характер, різноманітні статистичні дані, вміщені у ній, мають важливе значення. Окрім відомостей про історію заселення Конотопщини, це свідчення про землеволодіння та систему управління у краї, про стосунки між окремими суспільними верствами тощо. Саме цим і визначається наукова цінність цієї складової наукового доробку О.Лазаревського.

Продовжуючи вивчення колонізації Лівобережжя, О.Лазаревський протягом 1880-х рр. написав «Исторические очерки сёл Конотопского уезда»⁴⁵. 1886 р. окремим виданням вийшла перша розвідка в даній серії, яку склали нариси з історії поселень південно-східної частини Конотопщини. У тому ж році в «Черниговских губернских ведомостях» було опубліковано нарис про село Голенку, а наступного року в тому ж періодичному виданні (а трохи згодом й окремою збіркою) вийшли друком дослідження про села Гайворон, Григорівку, Білу Вежу та Рубанку. За структурою нариси були майже ідентичні до «Сёл Конотопского уезда». Автор використав практично той же комплекс джерел, намагався вирішити подібні завдання. Історія кожного населеного пункту в нарисах викладена з моменту заснування (або точніше, з першої згадки про нього) і до 1880-х рр. Нариси містять багато подробиць із соціально-економічної історії Лівобережної України протягом XVII–XIX ст.

Відомості з історії заснування інших населених пунктів на території України можна знайти у статті О.Лазаревського «Краткие историко-статистические сведения о населённых местностях Конотопского уезда», написаній на основі статистичних даних, зібраних земською управою протягом 1890 р.⁴⁶ У публікації автор уточнив дати заснування окремих сіл і містечок, навів дані про те, на основі яких документів на право власності, коли й кому належали відповідні населені пункти. Загалом дана публікація є своєрідним зводом історико-статистичних даних, хоч водночас містить окремі важливі дані загальноісторичного характеру.

Окремий нарис О.Лазаревського присвячений історії Батурина⁴⁷. Учений навів документальні свідчення про те, як саме виглядало місто в різний час (з літопису С.Величка, з подорожніх нотаток старця Леонтія, з доносу Кочубея на І.Мазепу). На підставі нових джерел він докладно розглянув історію захоплення міста в 1708 р. військами О.Меншикова, зруйнування укріплень та страту його захисників. Опис розореного міста О.Лазаревський подав, спираючись на відомості Лизогубівського та Чернігівського літописів. Історик зробив такий загальний висновок: «У 1726 р. саме місто Батурин, після його розорення, залишалося спустошеним, а колишнє його населення, разом із частиною нового, розміщувалося по слободах, які існували й раніше»⁴⁸. Нове піднесення міста сталося за часів гетьманування К.Розумовського завдяки старанням Г.Теплова. Однак усі намагання останнього не дозволили йому повернути всю висоту попереднього статусу Батурина. Нарис про місто учений закінчив повідомленням про подробиці останніх років життя колишнього гетьмана К.Розумовського в батуринському маєтку. Цінність цього дослідження О.Лазаревського полягає насамперед у тому, що тут зібрані унікальні джерельні відомості з історії міста.

Значна кількість важливого наукового матеріалу з історії освоєння степових районів Лівобережної України, заснування та ранньої історії окремих населених пунктів була зосереджена О.Лазаревським у ґрунтовному тритомному «Описании Старой Малороссии», в «Исторических очерках Полтавской Лубенщины», у статтях «Лубенщина и князя Вишневецкие» та «Исторический очерк местности, составившей Полтавский полк» тощо⁴⁹. Вони написані на основі залучення значного масиву нового архівного матеріалу, характеризуються надзвичайною змістовністю та ґрунтовністю. Водночас тут автор майже не зробив ніяких узагальнень і висновків щодо місця та значення колонізаційних процесів на території України у XV–XVIII ст. Він подавав окремі власні гіпотези і здогадки про час заснування того чи іншого населеного пункту, не завжди наводячи переконливу аргументацію на їх користь. І на ці недоліки в його дослідженнях звертали увагу рецензенти передусім тритомного «Описания Старой Малороссии». Однак водночас порівняно з іншими тодішніми працями, присвяченими подібній тематиці, вказані наукові праці О.Лазаревського вигідно відрізняються достовірністю й репрезентативністю підбраного джерельного матеріалу, намаганням автора звертати увагу на щонайменші фактичні відомості з історії колонізаційних процесів. Характерно, що вивчаючи історію заснування окремих населених пунктів, О.Лазаревський чи не першим звернув увагу на те, що деякі з них мають назви абсолютно аналогічні назвам містечок і сіл на Правобережжі, Холмщині і навіть у Литві. Із цього історик зробив досить вірогідний висновок про те, що такі села й містечка на Лівобережжі були засновані саме вихідцями із західноукраїнських земель⁵⁰. Згідно з О.Лазаревським, в окремих випадках можна було встановити шляхи, якими відбувалася колонізація Лівобережжя. При цьому головним постачальником населення для Лівобережної України учений вважав Поділля. Адже цей край протягом XVI–XVIII ст. зазнавав постійних татарських набігів та розорень, а тому місцеві жителі масово втікали за Дніпро. Однак це було лише його припущення, оскільки якихось переконливих доказів на користь своєї тези він не навів. Історик вважав, що через брак необхідних історичних джерел походження переважної більшості лівобережних колоністів можна було з'ясувати лише на підставі аналізу етнографічних матеріалів. Для цього, на його думку, достатньо було провести порівняльний аналіз пісень та обрядів Прикарпаття й Полтавщини⁵¹. Детальний змістовний аналіз цих праць О.Лазаревського, й особливо трьох томів «Описания Старой Малороссии» можна знайти у спеціальних рецензіях Д.Багалія, І.Лучицького та В.Мякотіна, в яких окреслено і головні досягнення історика в опрацюванні цієї теми, і певні вади й невідповідності його праць⁵².

Загалом, безспірним фактом є те, що саме О.Лазаревський був одним із перших дослідників процесу освоєння південних степів Лівобережжя українськими селянами та козаками протягом XVI–XVIII ст. Його перу належать декілька доволі змістовних нарисів з історії деяких сіл і містечок Лівобережної України. А, наприклад, наукова розвідка О.Лазаревського про села Конотопського повіту майже на 100 років випередила багатотомну «Історію міст і сіл Української РСР», певною мірою заклавши структурні й змістовні основи для подібних досліджень у подальшому. Побудовані на значній кількості інформаційно насичених і оригінальних джерел, праці О.Лазаревського з історії колонізації степового Лівобережжя не втратили своєї наукової цінності і сьогодні. Водночас вони потребують критичного підходу, оскільки через брак вірогідних джерел учений іноді змушений був удаватися до висунення власних гіпотез щодо дати заснування того чи іншого населеного пункту, які не можуть бути визнані незаперечними, а інколи і вражають своєю помилковістю. При цьому, звичайно, слід зважати на тодішній стан розвитку української історіографії та рівень вивчення конкретної тематики у ній, що, безумовно, безпосередньо вплинуло на появу таких вад у працях О.Лазаревського. Однак загалом проаналізовані праці історика становлять суттєвий внесок у вивчення соціально-економічної історії України доби Гетьманщини та регіональної історії, були важливим кроком на шляху становлення історичного краєзнавства як напрямку наукових досліджень.

О.Лазаревському належить одна з перших власних рефлексій вітчизняних істориків щодо встановлення витоків, початку формування та подальшого розвитку української історіографічної традиції, яка чітко була викладена ним у серії нарисів «Про прежних изыскателей малорусской старины» та в некрологах, написаних ним у зв'язку зі смертю окремих дослідників української історії⁵³. Зародження історичної науки в Україні дослідник пов'язував з іменем Самійла Величка, який, на його думку, першим спробував узагальнити знайдені ним і вже відомі до нього джерела і написати синтетичну історію України. Він вважав, що саме в козацькому літописці слід вбачати «першого за часом дослідника малоруської старовини з яскраво вираженим наміром надати тодішньому читачеві можливість познайомитися з історією батьківщини»⁵⁴. Продовжувачем справи останнього О.Лазаревський визнавав Григорія Полетика, якого до того ж вважав автором відомої пам'ятки української історіографії «Історії русів». Окремого нарису йому він не присвятив, однак доволі детально розглянув його діяльність у ряді статей і заміток⁵⁵. Написавши «Історію русів», за визначенням О.Лазаревського, Г.Полетика «збудив у місцевому суспільстві такий інтерес до малоруської старовини, що з його середовища з'явилися й інші дослідники цієї старовини. Із-поміж них ми бачимо й людей із достатньою книжною освітою, результати пошуків яких постали в навчально-літературних працях, і людей, які не мали такої освіти, але ревно збирали сирі матеріали для вивчення малоруської старовини»⁵⁶. Подав він і власний список таких «прежних изыскателей», закінчивши його серединою XIX ст.: Г.Полетика, А.Чепа, Ф.Туманський, Я.Маркович, М.Антоновський, В.Полетика, В.Ломиковський, Д.Бантиш-Каменський, М.Берлінський, О.Мартос, О.Маркович, М.Маркевич. Доробок кожного з них, на думку О.Лазаревського, заслуговував окремого дослідження. Не виключено, що він планував кожному з цих учених присвятити окремий історіографічний нарис, однак устиг ретельно дослідити доробок лише братів Якова та Олександра Марковичів і Олексі Мартоса.

В.Сарбей у монографії про історика цілком слушно підкреслив, що «...глибокі і цікаві спостереження, ряд правильних зауважень Лазаревського дають підстави історикам поставитись уважно до його праць, присвячених історичній науці на Україні»⁵⁷. Можливо, що, за умови створення всіх персональних нарисів, «Прежние изыскатели...» О.Лазаревського стали б першим повним і сис-

тематизованим оглядом історіографії історії Лівобережної України доби Гетьманщини. Однак, на мій погляд, сам історик не ставив перед собою такого завдання. Працюючи над нарисами, він, з одного боку, намагався окреслити коло своїх попередників у дослідженні історії Лівобережжя, з'ясувати їх внесок у розробку різних її аспектів, а, з іншого, – самостійно вивчав матеріали, зібрані ними, потрібні для його власних наукових студій. Напевно, це було для нього більш важливим, оскільки дослідник широко цитував публікації своїх попередників, подавав у додатках витяги з їх праць. Тому нариси «Прежние изыскатели малорусской старины» та інші дослідження О.Лазаревського з проблем історії історичної науки України слід вважати переважно біобібліографічними дослідженнями про життя та наукову діяльність перших українських істориків-лівобережців. Водночас поява нарисів суттєво збагатила джерельну базу історії історичної науки України⁵⁸. Отже, О.Лазаревський не лише брав діяльну безпосередню участь у витворенні концепції національної української історії, а й стояв біля витоків вивчення історіографії (зокрема, проблемної) як спеціальної галузі історичної науки.

Вагомим був внесок О.Лазаревського також у становлення в рамках української історичної науки окремих спеціальних історичних дисциплін. Напевно, найбільшою мірою це стосується генеалогії. Вище уже йшла мова про три серії генеалогічних нарисів О.Лазаревського⁵⁹. Загалом цілком можна приєднатися до тези, висловленої з приводу наукового доробку О.Лазаревського в галузі генеалогії М.Грушевським, який зазначав, що його старший колега не був «істориком-соціологом», оскільки він – насправді «історик побуту і людей, історик-біограф, для якого історія втілюється не в економічних і соціологічних схемах, не в юридичних нормах, а в портретах, у живих людях епохи, з кров'ю і м'ясом їх реальних інтересів»⁶⁰. Інший український історик О.Оглоблин цілком слушно зауважував, що, засудивши «людей старої Малоросії», О.Лазаревський не помітив серед них «людей старої України», які «не пили крові свого народу, а навпаки, власну кров, власну працю, власну думку віддавали для його добробуту, його освіти та культури, його національної волі й державної незалежності»⁶¹. Водночас, за визнанням О.Оглоблина, багато архівних матеріалів, використаних істориком у власних наукових працях, та зібрана ним колекція документів створили основу джерельної бази з української генеалогії для наступних поколінь дослідників.

Зважаючи і враховуючи таку логічну, продуману й аргументовану оцінку наукової спадщини О.Лазаревського в галузі генеалогії визначними українськими істориками минулого, слід водночас підкреслити й інше. У будь-якому разі О.Лазаревського можна вважати одним із кращих спеціалістів із генеалогії українських козацько-старшинських родів, які працювали на терені вітчизняної історіографії та історичної науки у другій половині XIX – на початку XX ст. Генеалогічні нариси історика стали найпершою в українській науковій традиції спробою здійснення суцільного, широкомасштабного й послідовного дослідження історії окремих найбільш відомих українських старшинських і дворянських родів, відігравши визначну роль у становленні генеалогії як спеціальної історичної дисципліни в межах Російської імперії. Вони загалом відповідали тодішньому світовому рівню розвитку цієї історичної науки, створювалися з безпосереднім залученням наявного на той час теоретико-методологічного й методичного арсеналу, напрацьованого в генеалогії. О.Лазаревський одним із перших серед українських та, загалом і російських істориків, застосовував справжній науковий підхід при складанні родовідних розписів, залучав безліч важливих, але розпорошених по багатьох архівних колекціях переважно до того ще не опублікованих джерел. Якщо ж врахувати той факт, що зараз від колись багатих фамільних архівів Гетьманщини, доступних дослідникам XIX ст., залиши-

лися лише поодинокі джерельні комплекси, то генеалогічні студії О.Лазаревського набувають для сучасних учених, спеціалістів у галузі генеалогії, виняткової важливості. Звичайно ж, при цьому обов'язково слід враховувати ту обставину, що масове використання істориком джерел, знайдених ним серед матеріалів судово-слідчих справ, привело його до окремих занадто категоричних і безапеляційних висновків при оцінці ним діяльності козацької старшини та її ролі у соціально-економічному й політичному житті України за доби Гетьманщини. Перебуваючи під суттєвим впливом народницької ідеології, О.Лазаревський, розвінчуючи і навіть тавруючи верхівку українського суспільства другої половини XVII–XVIII ст., водночас підсвідомо, без зайвої ідеологізації і патетики намагався відстоювати інтереси бідніших верств народу – рядового козацтва й селянства.

Важливим напрямом діяльності дослідника протягом усієї його наукової кар'єри було здійснення археографічних публікацій. О.Лазаревський – редактор і видавець низки цінних джерел, серед яких присутні і документи, і наративи. Зокрема, він уперше опублікував фрагменти Генерального (Румянцевського) опису 1765–1769 рр.⁶², ряд інших змістовних описово-статистичних та історико-географічних джерел⁶³. Його стараннями побачили світ збірки актових джерел⁶⁴ і окремі українські літописи⁶⁵. До особистих наукових планів ученого входила публікація об'ємного десяти томного рукописного щоденника відомого представника козацької старшини середини XVIII ст. Якова Марковича (на жаль, він встиг опублікувати лише перші три томи)⁶⁶. Крім того, О.Лазаревський видав мемуарні твори Миколи Ханенка, декілька змістовних добірок епістолярій, матеріали сімейних архівів Сулим, Єсимонтовських, Скоруп, Войцеховичів, Милорадовичів, Галаганів та інших знатних українських родів⁶⁷. Загалом археографічний доробок О.Лазаревського напевно цілком правомірно порівнювати зі здобутками цілої спеціалізованої наукової інституції.

Головним своїм завданням у галузі археографії О.Лазаревський вважав перегляд архівних зібрань і вилучення з них найбільш цінних, на його думку, матеріалів, які можна було використати при студіюванні історії Лівобережної України. Він розумів необхідність їх цілеспрямованої публікації, однак, через певні обставини, далеко не всім його археографічним планам судилося збутися, оскільки самотужки йому не під силу було досягнути такого значного обсягу роботи. М.Грушевський перекладав частину вини за це на «лівобічну інтелігенцію», яка «не створила археографічні видавництва, бачучи таку силу, як Лазаревський...»⁶⁸. Напевно, і сам історик несе деяку відповідальність за те, що значна частина зібраних і частково опрацьованих ним документів не була опублікована, оскільки він був і членом Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, і Чернігівської губернської архівної комісії, і дійсним членом (і навіть певний час фактичним керівником) Історичного товариства Нестора-літописця з його спеціальними виданнями. Із невідомих причин історик не пішов на більш тісне співробітництво з археографічними й архівними комісіями, хоча, наприклад, відомо про попередні його домовленості з В.Антоновичем про публікацію щоденника Якова Марковича в окремих томах «Архива Юго-Западной России».

Даючи загальну оцінку археографічним публікаціям О.Лазаревського, слід вказати на деякі їх особливості. По-перше, всі вони мали тісний зв'язок із його науковими розвідками. Самі джерела (повністю або у витягах) вміщувалися ученим у додатках до статей, на окремі з них він у подальшому спирався у власних дослідженнях.

По-друге, якщо на початку своєї наукової кар'єри О.Лазаревський надавав пріоритетного значення документальним джерелам, то згодом належну пошану він склав і нарративам, опублікувавши окремі найбільш значущі з-поміж тих, що стосувалися історії Лівобережної України, у другій половині XVII–XVIII ст.

По-третє, практично всі видання О.Лазаревського мають передмову або післямову, наукові коментарі й археографічні легенди. Водночас учений далеко не завжди подавав докладний палеографічний опис рукописів джерел, його видання не супроводжувалися допоміжними покажчиками.

По-четверте, у публікаціях відомого українського історика робляться спроби критики джерел (з'ясування обставин і причин появи, часу створення, імен авторів) із залученням елементів палеографічного і текстологічного аналізу. Стислі характеристики джерел свідчать про продуманість і певну глибину дослідницької методики, намагання вченого не йти шляхом спрощення, а враховувати історичні реалії, які й спричинили появу відповідних джерел. Однак такі узагальнення в археографічному оформленні джерельних публікацій, здійснених О.Лазаревським, не завжди систематичні і зважені, іноді певною мірою спорадичні.

По-п'яте, редакторська техніка О.Лазаревського базувалася на точному і повному відтворенні тексту джерела в публікації, без будь-яких змін і скорочень, зі збереженням орфографії та пунктуації. Однак через те, що більшість його археографічних публікацій з'явилася на сторінках губернської періодики і зовсім не у центральних наукових видавництвах, які не мали відповідного досвіду роботи з науковими текстами, вони не позбавлені окремих хронологічних і змістових помилок. До того ж насправді іноді доволі значний обсяг джерел, які намагався опублікувати О.Лазаревський, змушував його вдаватися до скорочень друкованих текстів. Здійсненню задумів історика заважала певна непослідовність і відсутність системності в археографічній роботі. Розпорошуючи свій, безумовно, значний потенціал на окремі незначні публікації, вчений не встиг завершити розпочату справу з видання деяких найбільш об'ємних і цінних у науковому відношенні джерел (наприклад, Генерального слідства про маєтності або «Щоденника» Я.Марковича). Однак самі принципи публікації, яких намагався дотримуватися О.Лазаревський, заслуговують на повагу і повинні розглядатися як одне з важливих досягнень його едиційної методики.

Загалом у галузі археографії історик керувався почуттям високої відповідальності за зміст своєї роботи. Своєю справді подвижницькою діяльністю він підготував наукове підґрунтя для багатьох поколінь майбутніх дослідників історії Лівобережної України другої половини XVII–XVIII ст. Здійснені ним археографічні публікації не втратили своєї наукової вартості й зараз. Вони не становлять єдиного завершеного комплексу, розпорошені по багатьох малотиражних губернських виданнях, але значення їх безперечне. Незважаючи на окремі суто наукові вади, ці публікації є величезним пам'ятником наукової діяльності їх автору, його цінним внеском в українську історичну науку.

Здійснений аналіз основних наукових праць та археографічних публікацій О.Лазаревського дозволяє зробити певні висновки й узагальнення щодо особливостей його наукового стилю, специфіки методичного апарату й методологічних засад, на які він спирався, приналежності його до наукових напрямів, течій або шкіл в українській історіографії. Насамперед слід констатувати, що він був істориком-народником навіть не стільки у сенсі його політичних імперативів, а в розумінні ним рушійних сил і ходу історичного процесу. Для О.Лазаревського історія України була не історією держави, а історією народу, його найбільш широких верств. Таке сприйняття було своєрідною контраверсією (на час наукової діяльності історика воно ще домінувало) щодо державницької історіографії, яка лише почала формуватися в українській історичній науці на рубежі XIX–XX ст. у працях М.Грушевського, В.Липинського та інших учених. Водночас на таке сприйняття О.Лазаревським історичного процесу, безумовно, не могла не вплинути ідеологія народництва і народолюбства.

О.Лазаревський був типовим, можна навіть сказати, взірцевим представником позитивістської методологічної парадигми в українській історичній науці в

її найкращих проявах і характерних рисах. Це проявилось, перш за все, у піететному ставленні до джерел, ретельному їх відборі й систематизації, широкому порівнянню джерельної інформації, застосуванню головних прийомів і методів зовнішньої та внутрішньої критики джерел (так би мовити, «з позицій здорового глузду») без використання відповідної термінології і навіть спеціального занурення в теоретико-методологічні сентенції. Не випадково «строгий документалізм» виокремлюється як невід’ємна ознака всього наукового доробку О.Лазаревського у працях його біографів, критиків і аналітиків. Такого ж ретельного ставлення до джерел вимагав і сам учений у власних рецензіях та критичних оглядах на праці інших істориків-сучасників. Одним із головних завдань будь-якого історика він вважав широке введення до наукового обігу нових архівних джерел, їх публікацію й аналіз, що, власне, і практикував у своїй повсякденній діяльності. Цілком вписувалися в позитивістський підхід О.Лазаревського й усі його тематичні уподобання: опрацювання на джерелознавчому рівні історії адміністрації та системи управління, вивчення витоків і напрямів формування великого приватного землеволодіння в Україні, опрацювання перебігу освоєння й колонізації Лівобережжя, заснування тут окремих сіл, міст та містечок, історії окремих суспільних верств тощо. Близькими для нього були прикладні проблеми генеалогії, історичної бібліографії, сфрагістики та окремих інших спеціальних історичних дисциплін, більшість з яких остаточно утвердили свій науковий статус саме за часів позитивізму як методологічної домінанти. Цікавив О.Лазаревського і науковий доробок його попередників, що було з його боку природним прагненням вписати власну діяльність у рамки вже започаткованої до нього історіографічної традиції. Загалом він був глибоко органічною для історичної науки XIX – початку XX ст. особистістю і водночас знаковою постаттю вітчизняної історіографії, оскільки будь-який інший підхід на той час був практично неможливий, тим більше в рамках вивчення майже не торованої ще на той момент соціально-економічної історії Гетьманщини.

За стилем історієписання О.Лазаревський був радше істориком-систематиком з яскраво вираженим нахилом і потягом до евристичної роботи в архівах, археографічно-едиційної діяльності, з намаганням нагромаджувати широку джерельну базу з досліджуваної проблеми і спробами її впорядкування та систематизації. Водночас він доволі рідко робив у своїх працях широкі узагальнення й синтетичні висновки, ніби залишаючи це право й обов’язок майбутнім читачам і дослідникам його наукового доробку.

О.Лазаревський протягом свого життя ніколи не працював у науково-дослідних і навчальних установах (професійна діяльність історика була переважно пов’язана з роботою у судових установах, де він дослужився до члена Київської судової палати). Тому його доволі складно вписати до певної наукової течії, напряму, чи, тим більше, наукової школи. Через це він не створив і власної наукової школи. Однак, безумовно, О.Лазаревського можна вважати засновником і своєрідним ідейним натхненником окремого напряму в історіографії з вивчення соціально-економічної історії України другої половини XVII–XVIII ст. І в цьому сенсі певною мірою продовжувачами його справи можна вважати Д.Багалія, І.Луцицького, В.Мякотіна, М.Василенка, В.Модзалевського, Л.Падалку, О.Ханенка та інших істориків кінця XIX – початку XX ст. Під суттєвим впливом О.Лазаревського сформувався й отримав подальший розвиток чернігівський гурток істориків із кола провідних діячів губерньської вченої комісії (А.Верзилов, Г.Милорадович, М.Константинович, П.Дорошенко, П.Добровольський). Загалом Олександр Матвійович Лазаревський завдяки своїй звитяжній і багато в чому новаторській діяльності залишив по собі не лише значну наукову спадщину, а й помітний резонанс у наукових колах, що й дозволяє відносити його до числа найбільш знакових постатей української історіографії.

¹ *Грушевський М.* Пам'яті Олександра Лазаревського // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). – 1902. – Т.47. – Кн.3. – С.1.

² Див., напр.: *В.А. [Антонович В.Б.]*. Рец. на кн.: Сулимовський архив. Фамільные акты Сулим, Скоруп и Войцеховичей. – К., 1884 // Киевская старина (далі – КС). – 1884. – Кн.10. – С.332–336; *Багалей Д.И.* Новый историк Малороссии / Рец. на кн.: Лазаревский А.М. Описание Старой Малороссии. Полк Стародубский. – К., 1888. – Т. 1 // Отчёт о 32-м присуждении наград графа Уварова. – Санкт-Петербург, 1889; *Грушевський М.* Рец. на кн.: Лазаревский А.М. Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.). Историко-юридический очерк: 2-е изд. – К., 1908 // ЗНТШ. – 1908. – Т.84. – Кн. 4. – С.225; *Луцицкий И.* Рец. на кн.: Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. – Т. 1. Полк Стародубский // Университетские известия. – К., 1888. – № 12. – С.1–15; *Мякотин В.* Рец. на кн.: Лазаревский А.М. Описание Старой Малороссии. – Т. 2. Полк Нежинский. – К., 1993 // Отчет о 37 присуждении наград графа Уварова. – Санкт-Петербург, 1893 та багато ін.

³ *Багалей Д.И.* Александр Матвеевич Лазаревский (1834 – 1902) (Некролог) // Журнал министерства народного просвещения. – 1902. – №9; *Василенко Н. А.М.* Лазаревский (1834 – 1902) (Некролог) // КС. – 1902. – Кн. 5. – С. III – XIX; *Его же.* Памяти почетного члена общества Александра Матвеевича Лазаревского // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца (далі – ЧИОНЛ). – К., 1903. – Кн. 17. – С. 85–107; *Верзилов А.* Памяти А.М.Лазаревского // Труды Черниговской ученой архивной комиссии. – Чернигов, 1903. – Вып. 5. – Отд. 2. – С. 13–20; *Грушевський М.* Пам'яті Олександра Лазаревського // ЗНТШ. – 1902. – Т. 47. – Кн. 3. – С. 1–10 тощо.

⁴ Український археографічний збірник. – К., 1927. – Т. II; Україна: науковий двохмісячник українознавства / Під заг. ред. М. Грушевського. – К., 1927. – Кн. 4.

⁵ *Коваленко Л.А.* До питання про історичні погляди О.М.Лазаревського // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1958. – №4. – С. 98–107; *Марченко М.І.* Видатний історик України О.М.Лазаревський. – К., 1958.

⁶ *Сарбей В.Г.* Історичні погляди О.М.Лазаревського. – К., 1961; *Його ж.* Невідомі праці О.М.Лазаревського // УІЖ. – 1958. – №5. – С. 170–174; *Його ж.* Т.Г. Шевченко та О.М.Лазаревський // Там само. – 1989. – №3. – С. 26–34; *Його ж.* Розвиток феодално-кріпосницьких відносин на Лівобережній Україні в другій половині XVII та XVIII ст. у висвітленні О.М.Лазаревського // Наукові записки Інституту історії УРСР. – К., 1958. – Т. 12. – С. 109–130 та ін.

⁷ *Воронов В.І.* Джерелознавчі аспекти в наукових працях О.М.Лазаревського // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Вип. 1. На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – Дніпропетровськ, 1997. – С. 200–219; *Його ж.* Внесок О.М.Лазаревського в діяльність Чернігівського губернського статистичного комітету // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – Дніпропетровськ, 1998. – Вип. 3. – С. 140–150; *Його ж.* Образи українських гетьманів у працях О.М.Лазаревського // Там само. – Вип. 4. – С. 52–64; *Його ж.* Проблеми історії історичної науки в працях О.М.Лазаревського // Історія та культура Подніпров'я: Зб. наук. праць / Ред. кол.: О.Ф.Нікілев (відп. ред.) та ін. – Дніпропетровськ, 1998. – С. 74–83; *Його ж.* Вітчизняна історіографічна традиція щодо вивчення наукової діяльності та творчого доробку О.М.Лазаревського // Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – Дніпропетровськ, 1999. – №2 (4) (березень – квітень). – С. 19–27; *Його ж.* Місце О.М.Лазаревського в українському історіографічному процесі // Осягнення історії: Зб. наук. праць на пошану проф. М.П.Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острогожск; Нью-Йорк, 1999. – С. 211–228; *Його ж.* О.М.Лазаревський як рецензент та науковий критик // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – Дніпропетровськ, 1999. – Вип. 5. – С. 54–63; *Його ж.* Родина Лазаревських у контексті вітчизняного історико-культурного процесу // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України. Образи науки: Міжвуз. зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2000. – С. 170–186; *Його ж.* Внесок О.М.Лазаревського у діяльність Історичного товариства Нестора-літописця // Дніпропетровський історико-археографічний збірник / Ред. кол.: О.І.Журба (відп. ред.). – К., 2001. – Вип. 2. – С. 187–208; *Його ж.* Генеалогічні дослідження українських істориків другої половини XIX – початку XX ст.; історіографічний аспект // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Розвідки з теорії та методології досліджень: Міжвуз. зб. наук. праць / Ред. кол.: А.Г.Болебрух (відп. ред.) та ін. – Дніпропетровськ,

2008. – С. 72–92; Герасименко Н. Життєпис Олександра Лазаревського // Історіографічні дослідження в Україні / Відп. ред. Ю.А.Пінчук. – К., 2004. – С. 184–210; Її ж. Олександр Лазаревський // Історіографічні дослідження в Україні / Відп. ред. Ю.А.Пінчук. – К., 2005. – Вип. 15: Визначні постаті української історіографії XIX–XX ст. – С. 170–226 та ін.

⁸ Лазаревский А. Украинская литературная летопись за 1856 год // Черниговские губернские ведомости. – 1856. – №№ 12, 19, 38, 49, 51; *Его же*. Украинская литературная летопись за 1857 год // Там же. – 1857. – №47–49; *Его же*. Указатель источников для изучения Малороссийского края. – Санкт-Петербург, 1958. – II + 121 с.

⁹ Лазаревский А.М. Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783). Историко-юридический очерк по архивным источникам. – Чернигов, 1866; *Его же*. Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783). Историко-юридический очерк по архивным источникам: 2-е изд. / Предисл. Н.П.Василенко. – К., 1908.

¹⁰ Лазаревский А.М. Малороссийские посполитые крестьяне... – К., 1908. – С.7–8.

¹¹ Там же. – С.17.

¹² Там же. – С.18–19.

¹³ Там же. – С.11.

¹⁴ Там же. – С.14–15.

¹⁵ Там же. – С.69.

¹⁶ Там же. – С.24, 35, 46.

¹⁷ Там же. – С.36, 46–47.

¹⁸ Там же. – С.48–49.

¹⁹ Там же. – С.84.

²⁰ Там же. – С.76.

²¹ Василенко Н.П. Предисловие // Там же. – С.VIII.

²² Сарбей В.Г. Історичні погляди О.М.Лазаревського. – С.44.

²³ Там само. – С.51.

²⁴ Лазаревский А.М. Из истории сёл и селян Левобережной Малороссии // КС. – 1891. – Кн.1. – С.1–18; Кн.11. – С.216–231.

²⁵ Лазаревский А.М. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII–XVIII вв. // ЧИОНЛ. – К., 1896. – Кн.11. – С.96, 191.

²⁶ Лазаревский А.М. Черты из староукраинского быта. Козак Мигаль // Черниговский листок. – 1861. – №5; *Его же*. Рассказы из истории Левобережной Украины XVIII в. I. Почепские козаки и Меньшиков. II. Украинские сотники // Черниговский листок. – 1863. – № 7, 8, 13, 14.

²⁷ Лазаревский А.М. Черты быта и нравов XVII – XVIII вв. // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Чернигов, 1872. – Вып.5–6. – С.79–98.

²⁸ Там же. – С.86.

²⁹ Там же. – С.97–98.

³⁰ Лазаревский А.М. Очерки внутренней жизни Малороссии в XVIII в. Сотники // Русский архив. – 1873. – Т.1. – №3. – С.341–388.

³¹ Там же. – С.347–348, 364; *Его же*. Полтавщина в XVIII в. // КС. – 1891. – Кн.9. – С.374.

³² Там же. – С.356.

³³ Там же. – С.358–359.

³⁴ Лазаревский А.М. Павел Полуботок. Очерк из истории Малороссии XVIII ст. / А.М.Лазаревский // Русский архив. – 1880. – Т. 1. – С. 137–209.

³⁵ Там же. – С.138.

³⁶ Там же. – С.208.

³⁷ Там же. – С.208–209.

³⁸ Лазаревский А.М. Очерк старейших дворянских родов в Черниговской губернии // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Чернигов, 1868. – Кн. 2. – С.35–148; *Его же*. Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII и XVIII веках // Русский архив. – 1875–1876; Апостолы // Там же. – Кн. 1. – С.91–95; Базилевские // Там же. – С.95–97; Безбородки // Там же. – С.311–314; Бороховичи // Там же. – С.314–318; Галаганы // Там же. – С.318–325; Гамалеи // Там же. – С.439–447; Герцики // Там же. – С.448–451; Гоголи-Яновские // Там же. – С.451–452; Горленки // Там же. – Кн.2. – С.248–258; Грабянки // Там же. – С.259–264;

Дмитрашко-Раичи // Там же. – С.402–405; Жученко-Жуковские // Там же. – С.406–409; Иваненки // Там же. – Кн.3. – С.297–299; Искры // Там же. – С.300–308; Капнисты // Там же. – 1876. – Кн.3. – С.437–438; Кочубей (В.Л.Кочубей, Мазепа и М.Кочубей) // Там же. – С.438–455; *Его же*. Люди Старой Малороссии. Семья Скоропадских (1674–1758) // Исторический вестник. – 1880. – №2. – С.710–734; А.Л. [Лазаревский А.М.]. Люди Старой Малороссии. Лизогубы // КС. – 1882. – Кн.1. – С.101–125; Милорадовичи // Там же. – Кн.3. – С.479–498; Миклашевские // Там же. – Кн.8. – С.243–253; Свечки // Там же. – С.253–258; Марковичи // Там же. – 1884. – Кн.1. – С.51–82; Голубы // Там же. – 1885. – Кн.5. – С.1–6; Крыжановские // Там же. – С.7–13; Томары // Там же. – С.14–20; Кулябки // Там же. – 1886. – Кн.1. – С.1–10; Ломиковские // Там же. – С.10–16; Афендики // Там же. – Кн.7. – С.443–445; Левенцы // Там же. – С.445–451; Лесницкие // Там же. – С.452–455; Бороздны // Там же. – 1887. – Кн.6–7. – С.379–395; Раковичи // Там же. – Кн.8. – С.627–631; Оболенские // Там же. – С.631–635; Мануиловичи // Там же. – С.635–637; Жураковские // Там же. – 1888. – Кн.11. – С.364–368; Носенки-Белецкие // Там же. – С.368–370; Трошинские // Там же. – С.371–373; Троцины // Там же. – 1893. – Кн.11. – С.321–324.

³⁹ Детальніше про це див.: *Воронов В.І.* Генеалогічні дослідження українських істориків другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: історіографічний аспект...

⁴⁰ *Лазаревский А.М.* Сёла Конотопского уезда (опыт истории южнорусских сёл). – Чернигов, 1869. – Вып.1.

⁴¹ Там же. – С.4.

⁴² Там же. – С.9.

⁴³ Там же. – С.12.

⁴⁴ Там же. – С.15.

⁴⁵ *Лазаревский А.М.* Исторические очерки сёл Конотопского уезда (юго-восточная часть). – Чернигов, 1886; *Его же*. Исторические очерки сёл Конотопского уезда. Село Голленка // Черниговские губернские ведомости. – 1886. – №101; *Его же*. Исторические очерки сёл Конотопского уезда. – Чернигов, 1887.

⁴⁶ *Лазаревский А.М.* Краткие историко-статистические сведения о населённых местностях Конотопского уезда // Памятная книжка Конотопского земства. – К., 1890. – С.1–24.

⁴⁷ *Лазаревский А.М.* Исторический очерк Батурина (1625–1760) // ЧИОНЛ. – К., 1892. – Кн.6. – С.105–122.

⁴⁸ Там же. – С.115.

⁴⁹ *Лазаревский А.М.* Описание Старой Малороссии. – Т.1: Полк Стародубский. – К., 1888; Т.2: Полк Нежинский. – Х., 1893; Т.3: Полк Прилуцкий. – К., 1902; *Его же*. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVIII в. // ЧИОНЛ. – К., 1896. – Кн.10. – С.34–203; *Его же*. Лубенщина и князя Вишневецкие // КС. – 1896. – Кн.1. – С.115–127; Кн.2. – С.209–229; Кн.3. – С.334–357; *Его же*. Исторический очерк местности, составившей Полтавский полк // Там же. – 1903. – Кн.4. – С.97–107.

⁵⁰ *Лазаревский А.М.* Описание Старой Малороссии. – Т.2: Полк Нежинский. – С.149.

⁵¹ *Лазаревский А.М.* Лубенщина и князя Вишневецкие... – Кн.1. – С.123–127.

⁵² Див. прим. 2.

⁵³ *Лазаревский А.М.* Прежние изыскатели малорусской старины (Яков Михайлович Маркович) // КС. – 1894. – Кн.12. – С.349–387; Алексей Иванович Мартос // Там же. – 1895. – С.170–194; Александр Михайлович Маркович // Там же. – 1897. – Кн.1. – С.92–111; Кн.2. – С.275–310; *Его же*. Александр Иванович Ханенко // Там же. – 1895. – Кн.9. – С.367–368; *Его же*. В.М.Белозерский (некролог) // Там же. – 1899. – Кн.3. – С.143; *Его же*. Памяти М.А.Судиенка // Там же. – 1901. – Кн.7–8. – С.4–5 та ін.

⁵⁴ *Лазаревский А.М.* Прежние изыскатели... – 1894. – Кн.12. – С.350.

⁵⁵ *Лазаревский А.М.* Отрывки из семейного архива Полетик // КС. – 1892. – Кн.4. – С.97–116; *Его же*. Частная переписка Григория Андреевича Полетики (1750–1784) // Там же. – 1893. – Кн.3–5, 10, 11; 1894. – Кн.4, 6, 10.

⁵⁶ *Лазаревский А.М.* Прежние изыскатели... – 1894. – Кн.12. – С.351.

⁵⁷ *Сарбей В.Г.* Указ. праця. – С.70.

⁵⁸ Див.: *Воронов В.І.* Проблеми історії історичної науки в працях О.М.Лазаревського... – С.74–83.

⁵⁹ Див. прим. 35.

⁶⁰ Грушевський М.С. В двадцять п'яти роковини смерті Ол.М.Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження // Україна: науковий двохмісячник українознавства. – К., 1927. – Кн.4. – С.6.

⁶¹ Мезько-Оглоблин О. Люди Старої України та інші праці. – Острог; Нью-Йорк, 2000. – С.26.

⁶² Лазаревський А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Полк Черниговский. – Чернигов, 1866. – Вып.1; *Его же*. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Полки Киевский и Нежинский. – Чернигов, 1867. – Вып.2.

⁶³ Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка (1729–1730) / Ред. А.Лазаревского. – Чернигов, 1892; Малороссийские переписные книги 1666 года / Послесловие и редакция А.М.Лазаревского // ЧИОНЛ. – К., 1899. – Кн.13. – С.35–143 та ін.

⁶⁴ Акты по истории землевладения в Малороссии (1630–1690) / Редакция и предисловие А.М.Лазаревского // Там же. – К., 1890. – Кн.4. – С.85–135; Акты по истории монастырского землевладения (1636–1730 гг.) / Сообщил А.Лазаревский // Там же. – 1891. – Кн.5. – С.49–92; Цеховые акты Левобережной Малороссии (1622–1643) / Предисловие и редакция А.М.Лазаревского // Там же. – К., 1902. – Кн.15 та ін.

⁶⁵ Лазаревский А. Летописные заметки (1651–1749) // КС. – 1883. – Кн.3. – С.680–682; *Его же*. Отрывки из летописи Мгарского монастыря // Там же. – 1889. – Кн.4-6 (приложения); «Черниговская летопись» по новому списку (1587–1725) / Ред. и примеч. А.М.Лазаревского // Там же. – 1890. – Кн.4. – С.70–80; Кн.5. – С.81–96; Кн.6. – С.97–110 та ін.

⁶⁶ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767) / Предисловие и редакция А.М.Лазаревского. – К., 1893. – Ч.1; К., 1895. – Ч.2; К., 1897. – Ч.3.

⁶⁷ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко (1727–1753) / Редакция и предисловие А.М.Лазаревского // КС. – 1884. – Кн.3, 4, 6–11; 1885. – Кн.3, 4, 6, 7, 9–12; 1886. – Кн.3–5, 7–11; Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII–XVIII вв. / Предисловие и редакция А.Лазаревского. – К., 1884; Частная переписка Григория Андреевича Полетики (1750–1784) / Предисловие и примечания А.М.Лазаревского // КС. – 1893. – Кн.3–5, 10, 11; 1894. – Кн.4, 6, 10; Частная переписка Григория Павловича Галагана / Ред. А.М.Лазаревского // Там же. – 1900. – Кн.5–7; Частная переписка Ивана Романовича Мартоса (1817–1830) / Ред. А.М.Лазаревского // Там же. – 1896. – Кн.6, 10, 11; 1898. – Кн.6–8 та ін.

⁶⁸ Грушевський М.С. Пам'яті Олександра Лазаревського. – С.9.

The article analyses scientific works and archaeographic published works of famous Ukrainian historian O.M.Lazarevskyi. Peculiarities of his approaches to the investigation of history, character of his creative laboratory, typical features of his scientific conception are founding out. The style of historical writing of Lazarevskyi and his methodical references in archaeography are determining.

О.В.Ясь*

ДВА ОБРАЗИ СТАРОЇ УКРАЇНИ: ВІЗІЇ О.ЛАЗАРЕВСЬКОГО Й О.ОГЛОБЛИНА

Висвітлюються історичні погляди та світосприйняття О.Лазаревського й О.Оглоблина. Аналізуються стратегії представлення української ранньомодерної історії у візіях обох істориків, зокрема створені ними образи Старої України.

Початок 1860-х рр. став новітнім вододілом історичного часу, сформувавши інші обриси його соціального опредметнення. Відтак у рецепції освічених сучасників Велика реформа 1861 р. стала тією вікопомною межею, яка розділила всю

* Ясь Олексій Васильович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. відділу української історіографії Інституту історії України НАНУ.